

Keywords: etymology, Hungarian-Ruthenian language contact, Old Ruthenian (Carpathian area) *serenč* ‘robber, highwayman’, Old Hungarian *szereńcs* ‘idem’.

ZOLTÁN ANDRÁS
Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Kajár birtok helynevei a Bakonybéli összeírásban

1. A bakonybéli bencés monostort I. István király alapította Szent Móric tiszteletére. Az alapítás tényét egy 1037-re hamisított oklevélben örökítették meg, eszerint a Győr vármegye déli részén található Kajár birtok István király adományaként került az apátság tulajdonába (SÖRÖS 1903: 224–227). I. László király uralkodás idején és az ő jóváhagyásával 1086-ban készült egy birtok- és vagyonösszeírás is (a továbbiakban: BÖ.), amely az I. István idején a monostor tulajdonába került birtokokon, jövedelmeken és jogkiváltságokon kívül az újabbakat is számba veszi. Ez a birtokösszeírás három későbbi hozzátoldást is tartalmaz. Az 1086-os oklevélrész az apátság közvetlen környezetében elhelyezkedő Koppány birtok után másodikként ismerteti a Kajár nevű birtokot határainak körülírásával együtt az alábbi módon:

„Secunda villa est, que vocatur *Quiar*: Terminatur ab occidente ad caput voraginis, quod dicitur *Churchufeu*; inde ad caput arbustarum *Bolug*; hinc ad agrum *Lusua* et est ibi cumulus, inde ad caput quercus, et ibi est cumulus, hoc est *hotar*; inde per viam vadit ad caput *Hassag*, et ibi est cumulus; hinc per vallem vadit ad agrum *Potu*, et ibi est cumulus; hinc ultra montem cadit in paludem, a quo vergit ad caput paludis, et ibi est cumulus, qui ducit ad viam publicam, et est cumulus; inde ultra agros cadit ad portum *Fizeg*, et est cumulus, inde ultra agros et campos cadit in vias publicas, per quam vadit ad munimentum, quod ducit ad vias, a qua vertitur ad rus Bessenorum, et est cumulus; inde vertitur ad predictum locum.” (DHA. 251).

A szöveg magyar fordítása a következő: „A második falu, amit *Quiarnak* hívnak, nyugatról egy szakadék elejével határos, amit *Churchufeunek* mondanak, azután *Bolug* cserjésének kezdetével, azután *Lusua* szántójával, és van ott egy halom, azután egy tölgyes kezdetével, és ott van egy halom, vagyis a *hotar*; onnan egy út mentén a *Hassag* kezdetéhez megy, és ott van egy halom. Innen egy völgyön át megy *Potu* szántójához, és ott van egy halom. Innen egy hegyen túl egy mocsárba jut, amelytől a mocsár kezdete felé tart, és ott van egy halom, amely a közúthoz vezet, és van egy halom. Onnan a szántókon túl a *Fizeg* révhez jut, és van egy halom. Onnan a szántókon és mezőkön túl a közutakra jut, amely mentén egy árokhoz megy, ami az utakhoz vezet, amelytől a besenyők réjtjéhez fordul, és van egy halom, onnan a fentmondott helyhez fordul.” (ÁrpOkl. 112. DRESKA GÁBOR fordítása.)

A falu határvonalának a leírásában egyes szerepelnek latin földrajzi köznevek és magyar tulajdonnévi értékű szavak. A határpontok megnevezései többnyire határozói szerepben állnak, a határozói viszonyt az *ad* latin prepozíció jelöli pontról pontra haladva: *ad caput voraginis, quod dicitur Churchufeu; ad caput arbustarum Bolug; ad agrum Lusua;*

ad caput quercus; ad caput Hassag; ad agrum Potu; ad caput paludis; ad viam publicam; ad portum Fizeg; ad munimentum; ad vias; ad rus Bessenorum. A magyar helynevek közül csupán kettő áll megnevezőszós szerkezetben, az egyik a *dicitur*, a másik a *vocatur* megnevezést, mondást jelentő passzív igei formával. Mindezek mellékmondatban állnak a főmondat latin földrajzi köznevéhez kapcsolódva („*Secunda villa est, que vocatur Quiar*”; „*ad caput voraginis, quod dicitur Churchufeu*”). A többi esetben a magyar név a fenti formula nélkül van a latin szövegbe beiktatva. A magyar helyneveket tartalmazó szerkezeteknek – egy név, a *Hassag* kivételével – a főtagja egy-egy olyan latin földrajzi köznév (*villa, caput voraginis, arbustum, ager, portus*), amely megmutatja, hogy milyen típusú helyet jelöl a magyar név.

A Győr vármegyei Kajár birtok határjárását 1234-ben megújították és kibővítették, mivel a győri ispán várjobbágyai és a béli apátság között tisztázatlanná váltak a határviszonyok (PRT. 8: 282–284; Gy. 2: 603; DHA. 247). 1457-ben pedig újra bejárták és felmérték a határjárás déli és nyugati részét (Gy. 2: 603; DHA. 257). 1456-ban az esztergomi káptalan Gergely béli kormányzó kérésére a még meglévő 1086-os pecsétes oklevélpéldány némely részeit átíratva, többek között a Kajárra vonatkozókat is (PRT. 8: 521–523; DHA. 259). A falu határvonala az idők során nem sokat változott, nagyjából egybeesik a maival (Gy. 2: 603–604). Ezek a későbbi oklevelek is segítségemre voltak a helyek azonosításában és a helynévi szórványok elemzésében. Az 1234-es oklevél *Beseneuthorlou* és *aruch* (DHA. 247) adatai alapján az 1086-os oklevél latin adatait is bevontam a vizsgálatba.

Tanulmányom a Kajár birtok leírásában szereplő tizenegy helynevet mutatja be a következő szempontok szerint: a helyek lokalizálása, névváltozatok a későbbi forrásokban, a nevek keletkezése, szerkezete, funkcionális-szemantikai tartalma, köz- vagy tulajdonnévi volta.

2. Kajár. Az 1037-es Szent István-féle hamis alapítólevél a Szent Móric monostor birtokai között sorolja fel a Győr vármegyében, Győrtől délre található Kajárt (+1037 [1240 e.]/1330: Arpas, Mogos, *Quiar*, Nuul; Gy. 2: 603). Az oklevél szerint István király adta azt az apátságnak (PRT. 8: 225). GYÖRFFY szerint ez meg is felelhet a valóságnak, ugyanis a falu az 1086-os összeírás hiteles részében is szerepel (Gy. 2: 603). Az 1086-os oklevél hiteles része háromszor említi a falut: először a monostor második birtokaként határainak leírásával együtt (1086: *Secunda villa est, que vocatur Quiar*; DHA. 251), majd még kétszer az oklevélrész végén, a szolgálattal tartozó személyek felsorolását tartalmazó részben (1086: In *Kýar*; DHA. 253). CSÁNKI történelmi földrajzában az 1086-ból közölt adatot a Veszprém megyei (Balatonfő)kajárral azonosítja (Cs. 3: 236), később a Győr megyei *Kajár* szócikkében azonban megjegyzi, hogy „ugy látszik, e helység értendő az apátság birtokai közt 1086-ban fölsorolt *Quiar* alatt is és nem a veszprémvármegyei Balatonfő-Kajár” (Cs. 3: 550).

A Bakonybéli összeírásban lévő három adat közül kettőben szó elején *k* betű áll [*k*] hangértékben (*Kýar*), míg egyben – a KNIEZSA szerint csak a 12. század elején megjelenő, ám akkor is ritka – *q* (*Quiar*) a [*k*] hangot, esetleg a [*ku*] hangkapcsolatot jelölve. KNIEZSA a *k* hangnak *q*-val való jelölését határozottan 12. századi jellegzetességnek tartja, és a Bakonybéli összeírás hamisítása egyik bizonyítékának tartja (1952: 21). *Q*-val kezdődő alakokat találunk még az 1037-es hamis oklevélben, az 1086-os pecsétes oklevél 1456-os átíratában (1086/1456: *Quiar*; DHA. 259), egy 1171 körüli hamis oklevélben

(+1171 k. [XII/XIII.]: *Quiar*; Gy. 2: 603), illetve elvétele egy-egy 13. és 14. századi okiratban. Az 1037-es, az 1086-os és az 1171 körüli *Quiar*; illetve az 1086-os *Kyar* adatok egyaránt olvashatók [*kiár* ~ *kijár*]-nak. A [*kujár*] olvasat nem valószínű, mivel a *qu* szó elején magánhangzó előtt szinte kivétel nélkül [*k*] hangértékű. A településnév többi adata alapján¹ az első szótagban már egyértelműen veláris magánhangzót feltételezhetünk, az alakváltozatok pedig e magánhangzó nyíltabbá válásáról tanúskodnak: *Kujár* > *Kojár* > *Kajár* (*u* > *o* > *a*). Míg a korai adatokban *u* van, a 13. század közepén megjelennek az *o*-s változatok, a század végére pedig kizárólagossá válnak az *a*-val írtak. Egy 1517-es oklevél *Sokoró*-elótaggal említi a települést a környék dombságára utalva (1517: *Sokorokayar*; PRT. 8: 565). 1950-ben egyesítették a szomszédos Péc településsel, 1951-től a hivatalos neve *Kajárpéc* (Gy. 2: 617; FNESz.).

A Győr és Veszprém megyei *Kajár* településnevek keletkezését együtt érdemes vizsgálni (több ilyen névről egyébként nincsen tudásunk a magyar helynévkincs történetéből). Mindkettő alapjául ugyanaz a személynév szolgálhatott, sőt PAIS DEZSŐ szerint az sem zárható ki, hogy mindkét településnek ugyanaz a személy, *Kajár* udvarispán volt a névadója (1975: 66–67). A népi magyarázat szerint is személynévből ered a település neve: „a falu *Kajár* nevű földbirtokosé volt, róla nevezték el *Kajárnak*” (GyMSMFN.). A mai Balatonfőkajár első említése *Kajár* néven egy 1135-ös hamis oklevélben két névvel történik: „In predio *Kuiar*; quod vulgo *Hongun* dicitur, iuxta lacum Balatyn” (‘*Kajár* birtokon, amit közönségesen *Hangony*-nak neveznek, a Balaton mellett’; 1. PRT. 8: 273). Eből az oklevélből kiderül, hogy I. István király udvarispánjának, *Kajárnak* és testvérének, *Oboneg*-nek szerepük volt abban, hogy a (balatonfő)kajári birtok a béli apátságához került (+1135: „pro animabus *Oboneg* comitis et fratris euis *Kviar*, qui fuit curialis comes Sancti Stephani; PRT. 8: 273). Ezt az egyetlen adatot közli személynévként az ÁSzt. is a *Kuiar* címszó alatt (470). A (Nagy) *Kajár* mint nemzetségnév még a 14. században is megvolt: 1347: „de genere *Kayar* Magni” (PRT. 8: 323). A Balaton melletti birtok magánadományként lett a monostoré, ezt erősítette meg az 1135-ös oklevél szerint II. Béla (ERDÉLYI 1903: 35; PRT. 8: 273; PAIS 1975: 65–66). (A birtok *Hangony* néven egyébként már az 1086-os Bakonybéli összeírásban is szerepelt.) Tehát az 1135-ös oklevél alapján egyértelmű, hogy (Balatonfő)kajár a *Kajár* nevű udvarispánról lett elnevezve. PAIS DEZSŐ elképzelhetőnek tartja, hogy esetleg a Győr megyei *Kajár* is ugyanennek a személynek a nevét viseli: feltehető, hogy ezen a területen is lehettek birtokaik, ehhez érvként szolgálhat, hogy *Kajárnak* az 1135-ös oklevélben említett *Oboneg* nevű testvére PAIS szerint azonosítható az 1086-os oklevélben Farkashegy határleírásában szereplő útnévvel: „ad viam *Wboneg*”, DHA. 252. (1975: 67). Farkashegy birtok pedig ma Pápateszérhez tartozó pusztá (tehát a Győr megyei *Kajártól* nem messze délre található).

A *Kajár* személynév etimológiájával kapcsolatban PAIS három lehetőséget mutat be: 1. a török eredetű *kaj*- ‘hajlik, görbül; elront, tönkretesz’ igéből való; 2. egy szláv **kujar* ‘kiáltó’ jelentésű szóból ered; 3. belső keletkezésű, a ‘görbülés’ jelentésű vagy a hangkifejező *kaj*- igének a névszói származéka (1975: 67–72). A török eredzetetést hangtani alapon

¹ 1234: Mete vero euisdem terre *Cuyar* (PRT. 8: 283); 1240: super quadam terra nomine *Quoyar* (PRT. 8: 286); 1258: a stagno *Kvyar* (PRT. 8: 296); [1269]: de *Koyar* (PRT. 8: 298; Gy. 2: 603); 1286: de *Kayar* (PRT. 8: 301); 1356: in possessionem ecclesie sue predictae *Kayar* (PRT. 8: 334); 1410: *Kayar* (PRT. 8: 432); 1763–1787: *Koýár* (EKFT.); 1806: *Kajár* (LIPSZKY, Mappa); 1806–1869: *Kajár* (MKFT.); 1856: *Kajár* (Kataszteri térképek); 2009: *Kajár* (GyMSMFN.) stb.

cáfolja, míg a szláv és a magyar szavakkal való egyeztetésnek hangtani nehézsége nincs; ám véleménye szerint határozottabb állásfoglalást a „tárgyi körülmények”, és a korabeli magyar személynévrendszerbe való illeszkedés mérlegelése után lehet mondani. Ezen szempontok figyelembevételével a legnagyobb valószínűsége szerint annak van, hogy a *Kajár* személynév a *kaj-* hangkifejező igéből származik (1975: 69–72). Egyrészt fogódzónak tekint a Balaton melletti település másik – szerint szintén személynévi eredetű – nevét, a *Hangony*-t, mely a *hang* főnév névszóképzős származéka: úgy véli, hogy a *Kajár* és a *Hangony* személynévek is rokonértelműek (‘kiáltó, hangoztató’ jelentésűek). Maga a személynév pedig a foglalkozásra utaló nevek jelentéstani csoportjába tartozhat: azzal függ össze, hogy az udvarispánnak a bíraskodásban (összehívásban, az ítélet kihirdetésében) lehetett szerepe (1975: 71–72). Szinonim szavak személynévként való előfordulásáról és azonos személyekhez való kötődéséről azonban nincsen tudomásunk, és ez nagyban gyengíti a PAIS-féle párhuzamos magyarázat erejét. Ezenkívül a *Hangony* máshol víznévként fordul elő, és a hangosságra utaló jelentése meg is felel e névfajtának (FNESz.; BÉNYEI 2012: 105); ellenben ilyen személynévet sem az ÁSzt., sem a CsnSz. nem közöl. Ha pedig a vizsgált személynév valóban foglalkozásra utalhatott, akkor talán több ilyen személynév fennmaradását valószínűsíthetnénk – ez is némiképpen kérdésessé teheti a fenti magyarázatot.

A FNESz. is PAIS álláspontját veszi át: a *Kajár* KISS LAJOS szerint a *kiált* ige családjába tartozik. Végül nézzük meg részletesebben ezt a feltételezett alapszót. A *kaj-* PAIS DEZSŐ szerint hangutánzó eredetű, szócsaládjába tartozik a *gaj-* (*gajdol*, *gajdos*) is (1975: 72). A TESz.-ben a *kiabál* címszó alatt azt olvashatjuk, hogy az ige talán a régi *kajál-bajál*, *kajál* ‘kiabál, kiált’ hangutánzó eredetű igecsaládba tartozik. A szócsalád tagjai közül a mély hangrendű formák az eredetibbek (1357: *Solumkaialthow*, 1372 u./1448 k.: *kaŷaltafokual*, 1416 u./1466: *kaialtocnac*; TESz. *kiált*); nyelvjárásokban ma is él ez a forma (l. pl. Balatonkenese: *kajabál*, *kaját*; ÜMTsz. *kiabál*, *kiált*). Az igei alapszóhoz az *-ár*, *-ér* deverbális nomenképző (valószínűleg képzőbokor) kapcsolódhatott (vö. *kajtat* > *kajtár*, *vez-* > *vezér* stb.), mely már az ómagyar korban sem tartozott az elevenebb formánsok közé (D. BARTHA 1958: 82). Az ezzel a képzővel létrejött névszók D. BARTHA szerint többnyire a cselekvőt jelölik: ez igaz a *kajál* > *kajár* ‘kiáltó’ esetében is. A helynév adataiban a 13. század végéig zárt veláris magánhangzó van; a *kiált*, *kiabál* ige családjába tartozó szavak történeti adatai viszont *u-s* formát egyáltalán nem mutatnak, legelső előfordulásként a TESz. az 1195 körüli vegyes hangrendű, elhasonulással létrejött *keaffatuc* alakot közli (2: 482, *kiált*). A TESz. egyébként a *kiált* ige tövének és a korai *Kajár* személynévnek az összefüggésére nem utal. PAIS szerint a *kaj-* hangutánzó szónak esetleg élhetett **kuj-* alakja is a *haj* ~ *huj* indulatszó megfeleléséhez hasonlóan (1975: 69), ez tehát megoldhatná a személy- és helynév alakváltozatainak problémáját.

Végül felvethető még az az elvi lehetőség is – melyet PAIS nem vizsgált –, hogy akár a helynév is szolgálhatott a személynév alapjául.

3. Horh-fő. Kajár határleírásában ez az elsőként említett határpont, mely a falut nyugati irányból határolja. A helyfajta a szöveg közvetlenül megjelöli: „*ad caput voraginis*”, azaz DRESKA GÁBOR fordításában ‘szakadék kezdete’. A latin *vorago* azonban nemcsak ‘szakadék’, hanem ‘mélység’ jelentésű is általában. A környék ismeretében itt sem szakadékról lehet szó (a falutól nyugatra sík vidék terül el), hanem inkább kimélyített vízmederről, mélyútról, illetve határpontként ennek valamelyik végéről. A név szerepel egy 1234-es oklevél-

ben: „terminatur ab occidente ad caput voraginis, quod dicitur *Churhufeu*” (DHA. 247) és az 1086-os pecsétetes oklevélpéldányról készült 1456-os átiratban is: *Churchufew* (DHA. 259).

A kétrészes helynév első névrésze is földrajzi köznév, mely többjelentésű szó: a *hurhu* általában ’(mély)út’, ’(vízmosta) árok’. A régi nyelvben helyet jelölő említései alapján a TESz. (*horh*) szerint ’vízmosta árok, mélyút’; a tájnyelvben ’mély hegyi út, két hegyoldal közötti szoros út, szakadékos hegyoldalba vájódott (vízmosta) meredek út’ (MTsz., *horh*), ’vízmosta mélyút’, ’hegyszoros’ (FKnT. 184); a valószínűleg különböző képzőkkel létrejött *horha*, *horhó*, *horhós* szintén ’vízmosta mélyút; hegyszoros, illetve az abban vezető út’ (ÚMTsz. *horhó*). A szó régi és mai földrajzi elterjedtségét HOFFMANN foglalta össze, ez alapján a *horh* és származékai (*horha*, *horhó*, *horhós*, *horog*, *horhág*) dunántúli tájszóknek tekinthetők (2010: 111). A Dunától keletre csupán Bodrog megyéből (KMHSz. 1: 132) és Ugocsa megyéből (KOCÁN 2009: 126) való egy-egy helynévi adata az ómagyar korból. Kajár falu újkori helynévgyűjtése is említ *Horog* helynevet, PESTY gyűjtése pedig *Horogi* adatot 1864-ből: „felőlről a pátki alulról a Kajár határral határos...” (MNA.). A TESz. is tesz említést a *horh* és a földrajzi köznévi jelentésű *horog* szavak etimológiai összetartozásáról (TESz. *horog*), HOFFMANN szerint ezek bizonyára összefüggenek (2010: 111). A szó alakjával kapcsolatosan HOFFMANN a TA. *hurhu* szórványát elemezve azt állapítja meg, hogy ilyen alakban a TA.-n kívül csak egyetlen forrásban jelenik meg, még hozzá a BÖ.-ben, illetve annak másolatában (2010: 110). Későbbi említései ugyanis – már a 12. században is – tövéghangzó nélküliek, illetve váltakoznak középső nyelvállású magánhangzót tartalmazó változatokkal, majd megjelennek a különböző képzőkkel ellátott alakok is (l. OklSz.; TESz.; KMHsz.; FNESz.).

Oklevelünkben a *hurhu* földrajzi köznév jelöletlen birtokos jelzős szerkezetet alkot a *fő* közzszóval. A *fő* ~ *fej* földrajzi köznévként többnyire ’forrás’, illetve ’vminek a kezdete’ jelentésű (TESz.), és gyakran alkot víznévvel szerkezetet. A fenti jelentéseinek kívül nyelvjárásokban és régi helynevekben azonban egyéb jelentésekben is előfordul: ’vízfolyás kezdete’, ’völgy bejárata’, ’vízfolyás nagyobb ága’, ’(hely) magasabban fekvő része’ (FKnT. 149). HOFFMANN ISTVÁN arra hívja fel a figyelmet, hogy nem víznévi előtaghoz is gyakran kapcsolódik, így pl. völgy, hegy, erdő, mező, mocsár, építmény stb. nevében is előfordul (2010: 122). A vizsgált oklevélben, mint azt megállapítottuk, szintén nem víznévhez kapcsolódik; hanem a *hurhu*-nak – ami nem területet, inkább vonalszerű objektumot jelölt – a kezdetét, illetve másfelől szemlélve a végét.

4. Balog [...]. A Kajár birtok határában említett fás, cserjés hely valószínűleg a falutól nyugatra eső Horh-fő mellett, talán attól észak-északkeletre található, a határok leírása ugyanis nyugatról keleti irányba, Hásság felé tart. Az oklevél 1456-os átiratában a szókezdő mássalhangzó helyén *H* van (*Holug*, DHA. 259), ami elírás lehet. Az 1234-es határrendezés tárgyában született oklevélben pedig a *Balog* -*d* képzőt tartalmaz: „inde ad caput arbustarum *Bolugd*” (DHA. 247). Későbbi adata nincs.

A szórványadat nyelvi megítélése nem egyértelmű: esetleg személynévi szerepben áll, ám valószínűbb, hogy helynévként használatos, az utóbbi esetben a helynév *Balog*-ként (később *Balogd*-ként) vagy egy bizonyosan meg nem határozható utótagú kétrészes helynévként rekonstruálható.

Az ÁSzt. a *Balog* első személynévi adataként az 1086-os előfordulást tünteti föl, a következő adatok pedig a 13. század elejéről valók (86). A Tihanyi összeírásban előfor-

duló hasonló – birtoklást kifejező, személynév + földrajzi köznév típusú – szerkezetek kapcsán KOVÁCS ÉVA körüljárja azt a kérdést, hogy ezek személy- vagy helynevek-e inkább (2015). Pl. a *terra Lodorf* 'Lodorf földje' esetében a név személynévi státusza mellett érvel az oklevélből vett más példák alapján, amelyekben szintén földrajzi köznév + személynév alkot genitívuszi szerkezetet (*pomerium Laurentii* 'Lörinc gyümölcsöskertje', *terra Egydi* 'Egydi földje'). De azt is hozzáteszi, hogy a *terra Lodorf* esetében viszont nem jelenik meg a szó genitívuszi esete (KOVÁCS 2015: 118). A mi esetünkben a név szintén nincsen grammatikailag beillesztve a szövegbe. Másrészt a *Balog* személynévnek nem szerepel *-d* képzős származéka FEHÉRTÓI személynévtárában (ÁSznt.), pedig a *-d* személynévek végén egyébként gyakori. (Ezt esetleg magyarázhatja az, hogy a *Balog* már eleve képzős forma, és a korai ómagyar korban a *-k* ~ *-g* képző még eleven lehetett.) Az OklSz. is csak a helynévi származékok között említi *Balogd* alakot: 1230: „Villa Garab *Bolugd* Gregorfolua”, „In villa *Bolugd*”. (Annak eldöntésére, hogy egy *-d* képzős személynévi alapszavú helynév pusztá személynévi keletkezésű vagy képzett, BÉNYEI is azt javasolja, hogy nézzük meg, hogy *-d* képzős személynévet ad-atol-e az ÁSznt. [2012: 60]). Így alaktani érvek alapján is gondolhatjuk, hogy valószínűbb a vizsgált név helynévi mivolta. A *-d*-ről BÉNYEI is megállapítja, hogy egyéb funkciói mellett már a legkorábbi nyelvészeti elemzések is felismerik alapvető helynévalkotó szerepét (2012: 53). A személynévi adatok *-d* képző nélküli volta miatt is feltételezhetjük tehát, hogy az 1234-es „ad caput arbustarum *Bolugd*” kifejezésben a *-d* helynévképző szerepét tölti be (tehát a *Balogd* *-d*-je hely- és nem személynévképző). Mivel e névnek az 1086-os *Balog* az előzménye, ezért a *Balogd* képzővel való bővüléssel keletkezett, és a *-d* valószínűleg a helynévi státusz megerősítésére szolgált, a folyamatban a *-d* képzős helynevek analógiája is szerepet játszhatott. A településnevek *-d* képzővel való bővüléséről TÓTH VALÉRIA azt írja, hogy különösen gyakran jelenik meg a személynévből származókon, és a jelenség a 13–14. században volt a legintenzívebb (2008: 122–124). Az 1234-es *Balogd* helynévi státusza alapján tehát minden valószínűséggel elvethetjük azt a feltevést, hogy az 1086-os „ad caput arbustarum *Bolug*” szövegrész nem helynévi adat.

Ezek után még azt a kérdést kell megválaszolni, hogy a kérdéses helynév egy- vagy kétrészesként rekonstruálható-e. A nevet a HA. 2. a *Balog* címszónál közli (illetve az oklevél 1234-es másolata alapján a *Balogd*-ot is megadja alcímszóként), a címszóválasztással tehát az egyrészesség mellett foglal állást. Az egyrészesség mellett szólhat az 1234-es *-d*-vel bővült név, mivel ha a másolatban feltűntették a névnek a megváltozását vagy változatát (ami talán a valós használatot is tükrözte), feltételezhetjük, hogy feltűntették volna azt is, ha a nevet magyar földrajzi köznévvvel együtt használták volna. Az egyrészességnek a névtipológia tanulságai sem mondanak ellent, hiszen a helynevek – és a mikronevek – körében is gyakori a metonimikus névadás, amikor a tulajdonos nevével jelölik meg a helyet. Ám nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a latinul szereplő földrajzi köznév (*arbustum*) a megfelelő magyar szónak a fordítása az oklevél írója által. A latin földrajzi köznévként a magyar névhez való tartozásának a problémáját járja körül többek között HOFFMANN ISTVÁN a TA. portus *ecli* (*Ekli* vagy *Ekli-rév[e]*) (2010: 161), KOVÁCS ÉVA a TÖ. *sabulus Bab* (*Báb* vagy *Báb homokja*), pons *Cebeth* (*Cebet* vagy *Cebet hídja*), pons *Edenen* (*Edenény ~ Edenény hídja*) adatai kapcsán (KOVÁCS 2015: 146); mindketten arra jutnak, hogy teljes bizonyossággal elfogadható megoldás nincsen. A helynév-tipológia tanulságai is megen-
gedik, hogy kétrészes helynevet feltételezzünk (vö. pl. 1232/13546: *Bolugsegh*, +1256:

Bolugkereke; ÁSzt.). Természetesen megoldhatná a problémát, ha az adott helynévnek lennének későbbi adatai, a *Balog* esetében azonban – a két idézett példán kívül – ilyenek nincsenek. Támaszkodhatunk még az oklevél helynévhasználati sajátosságaira is. A BÖ.-ben a személynév + földrajzi köznév szerkezetű kétrészes nevek nem jellemzők (az egyetlen – egyébként bizonytalanul elemezhető – talán idesorolható név a *Qupis uta*, mely útnév). A személynévet is tartalmazó (nem településnévi) helymegjelölések pedig tipikusan latin földrajzi köznév + személynév szerkezetűek (ad agrum *Potu*, ad sepulchrum *Welen* stb.). Feltételezhetjük, hogy a *Qupis uta*-hoz hasonlóan itt is magyarul szerepelt volna a földrajzi köznév, ha az a név része. (De az is elképzelhető, hogy éppen a *Qupis uta* adat „lóg ki”, mivel az oklevélíró általában azt az eljárást követte, hogy ilyen nevekben latinul adta meg földrajzi köznevet.)

Végül megállapítható, hogy bár nem dönthető el megnyugtatóan a név keletkezési módja (metonimikus vagy szintagmatikus) és szerkezeti felépítése (egy- vagy kétrészes), de az nem lehet kétséges, hogy az adat helynév, és magyar névadóktól származik.

5. Lusva [föld(je)]. A helynév a latin földrajzi köznév (*ager*) szerint szántót jelöl. A terület, mivel a falu határának a leírása a falutól nyugatra eső Horh-főtől a falut északról megkerülve kelet felé Hásságy irányába tart, valószínűleg Kajártól észak-északnyugatra található.

A név olvasata és értelmezése is bizonytalan. A *s* betű hangértéke az oklevélben leggyakrabban [*s*], ritkán [*sz*], egyetlen esetben [*cs*]. Nem valószínű, hogy az oklevélben van adat [*zs*] fonémára (de l. esetleg *Zlip*). Ezek alapján a *Lusua* szó valószínű olvasata: [*lusβá*]. A Szent László-féle birtokösszeírás pecsétes példányának 1456-os átiratában a szó utolsó mássalhangzóját *w* betű jelöli: „ad agrum *Luswa*” (DHA. 259).

Megművelt terület gyakran kapja nevét a birtokosáról, az oklevélben és Kajár határleírásában is vannak ilyen nevek (*Balog* [...], *Potu* [föld(je)]), ezek alapján feltételezhetjük a *Lusua* személynévi mivoltát. Az ÁSzt.-ben is szerepel *Lusua* személynév, ám a névtár az 1086-os adatot közli egyetlen előfordulásként (503). A szó eredete ismeretlen. Hangalakja alapján talán szláv személynévre gyanakodhatunk. Milyen szláv etimónok jöhetnek szóba?² Feltételezhetjük a szláv **lъživъ* 'hazudós' melléknévet (ЭССЯ 16: 263–264) a személynév háttérében. A melléknév *-ko* képzős származékára van óorosz személynévi adat (1545: *Лживко*, egy paraszt neve Novgorodban; ЭССЯ 16: 264). A melléknév jelentése alapján valószínűsíthetjük hasonló ragadványnevek létrejöttét a szláv nyelvekben. A **lъжива* szóalak lehet a **lъživъ* személynév genitivusi esete, mely például a **[pole/zemlja]* *lъжива*, azaz **lъživъ* mezeje/földje' birtokos jelzős szintagma bővítmenyi részeként állhatott (vö. az orosz településnévi *Лживка* alakkal, mely a *-ko* képzős származékból alakult, Vologodszkban lévő falu neve; ЭССЯ 16: 264). Nincsen hangtani akadálya a szláv és magyar alakok megfeleltetésének: a többelseji szláv *ъ*-nak a 11. században a magyarban *u* felel meg; a szláv *ž* a magyarban hanghelyettesítéssel ebben az időszakban a magyarban lehetett *s*; illetve a szláv második szótagbeli *i* kiesése magyarázható a kétnyíltszótagos tendenciával. Kevésbé valószínű magyarázat szerint a szó esetleg egy szláv köznévre megy vissza. A szláv **ložina* földrajzi köznévként több szláv nyelvben is megvan: a szlovén *ložina* 'meredek lejtőn lévő szántó', a cseh nyelvjárási *ložina* 'nem mély völgy a szántóföldön/mezőn', az óorosz *ложина* 'völgyhajlat', az orosz nyelvjárási *ложина* 'völgy; erdőben lévő vízmosság, szakadék' (ЭССЯ 16: 126). (A latin *ager* szónak

² A szláv etimónok ötletét köszönöm ZOLTÁN ANDRÁSNAK.

is van FINÁLY szótára szerint ’völgy’ jelentése.) Ez lehetne a területnek a szlávból átöröklött neve. Ennek a szófejtésnek két nehézsége is van: 1. a szláv **ložina* *n*-je csak akkor magyarázható, ha a *Lusua* második *u*-ja *n*-nek lenne olvasható: ez azonban az 1086-os oklevélben egyértelműen *u*, az 1456-os átiratban pedig *w*; 2. az oklevélben tipikusnak mondható a személynév + latin földrajzi köznévi birtokos szerkezet, valószínűleg ezek sorába illeszkedik a vizsgált név is. Esetleg összefügg a *Lusa* személynévvel, melynek egyik korai adata a béli kolostorban készült, az apátság birtokainak összeírását tartalmazó hamis, 1171-es oklevélből való: Gannán *Lusa*, Henyén *Lusad* nevű személyt említenek (PRT. 8: 275). A *Lusa* személynévet KISS LAJOS magyar eredetűnek tartja (I. FNEsz. *Lozsád*).

Nehéz megítélni, hogy a latin köznévi a magyar név földrajzi köznévi részének a fordítása-e vagy egyrészes – talán pusztai személynévi – helynév, ugyanis az *ager Lusua* későbbi említését nem ismerjük.

6. Határ. A Kajár határában lévő határként szolgáló halom a településtől talán északkeletre található, ahonnan egy út a Hásságy felé vezet.

A *határ* köznévi a *hat* ige *-ár* névszóképzős származéka (TESz.). Eredeti jelentése: ’területek közötti választóvonal, sáv, illetőleg az ezt jelző tárgy vagy természeti alakulat’. Az OklSz. elsőként a ’halom, domb, kiemelkedés’, másodikként pedig a ’választóvonal’ jelentését adja meg. A határt jelző természeti alakulat vagy tárgy nagyon sokféle lehet, az OklSz. adatait áttekintve többek között a következő földrajzi köznevek jelennek meg határt jelölve: *ség, halom, hegy, út, ösvény, fa, kő, ér, patak* (OklSz. *határ*). A földrajzi köznevek szótárában a következő szóösszetételekkel találkozunk: *határárok, határbérc, határdomb, határdűlő, határér, határfa, határföld, határkő, határsánc, határséd, határút* (FKnT. 174–175). A Bakonybéli összeírásban a közeli Árpás birtok határleírásában szintén halom jelöli a határt: „de qua itur ad cumulum, qui dicitur *hatar*” (DHA. 251). A vizsgált adatban leginkább a ’határjelölő földkupac’ közszói jelentés valószínűsíthető.

Nem lehet eldönteni, hogy a *határ* szórvány az oklevélben közszói vagy tulajdonnévi szerepben áll-e. Mivel későbbi említése nincs, ez nem adhat támpontot a döntésben. A szövegben a közszói jelentésének megfelelő jelentésben áll (annak speciális típusát a latin köznévi mutatja), tehát ez sem igazít el minket. Érdemes még megnézni a szórványnak a latin szövegbe való illesztésének a módját. HOFFMANN azt írja, hogy a tulajdonnévként álló magyar földrajzi köznévi alakú szórványokra formai szempontból inkább az jellemző, hogy vagy latin földrajzi köznévi után állnak, vagy bármiféle speciális szerkezet nélkül illeszkednek be a latin szövegbe (2004: 55; itt: „et ibi est cumulus, hoc est *hotar*”). Ezzel szemben a megnevezőszós szerkezetben állók inkább közszónak mutatkoznak. Az oklevélben a tárgyalton kívül még kétszer előfordul *határ* szórvány mindegyike – az itt vizsgálttól eltérően – ilyen: 1. Árpás mellett „de qua itur ad cumulum, qui dicitur *hatar*”; 2. a nyolcadik prédium leírásában „de qua itur ad signum, quod vulgo dicitur *hotar*” (DHA. 251–252). Más, az oklevélben szereplő földrajzi köznévi alakú szórványokra is inkább a megnevezőszós szerkezet jellemző: pl. „per medium ruris, quod dicitur *theluch*” (DHA. 250), „per munimentum, quod vulgo dicitur *aruk*” (DHA. 251). A fent említett példák szövegbe illesztésének módjától kétségkívül különbözik a Kajár határleírásában szereplő szórvány. Végül nézzük meg, hogy a vizsgált szórványt tartalmazó bekezdés szövegében milyen szerepet töltenek be és milyen formában állnak a halmot jelölő határpontok. Kajár határleírásában több halom (*cumulus*) is meg van említve (1. Lusva szántója mellett, 2. a Hásságy kezdeténél, 3. Potu szántója

mellett, 4. egy mocsár mellett, 5. egy közút mellett, 6. a Fizegy réve mellett, 7. a Besenyők rétje mellett), de ezek közül csak ez az egy van a magyar *határ* szóval megnevezve. Ez – a formai szempontú érvek mellett – szintén megengedi azt a következtetést, hogy a *Határ* esetleg ennek a bizonyos halomnak a neve, azaz lehet tulajdonnévi szerepű.

7. Hásság. A nevet *Hashag* formában olvashatjuk a Kajárral szomszédos Ravaszd határai között felsorolva egy közel egykorú oklevélben (1093 k.: et silva ... *Hashag*, Gy. 2: 621). Itt a latin *silva* 'erdő' szó alapján következtethetünk a hely fajtájára. GYÖRFFY szerint a terület azonos a *Fekete-erdő* néven is említett hellyel (1344: tenderetur ad metas silvarum, que dicerentur vulgariter *Feketeu Erdeu*; PRT. 8: 320; Gy. 2: 637), amely a délnyugati Sokoró egyik magaslata (Gy. 2: 564, 638), és Kajártól északkeletre egészen Ravaszd és Tarján települések határáig húzódik. Az említett 1344-es oklevél határjárás, melyet a béli apát a Tarjánhoz tartozó vitatott tulajdonú földek ügyében kért Lajos királytól. Az OklSz.-nak a pannonhalmi oklevéltárból közölt 1359-es adata – „Versus Siluam ipsius Monasterii *Feketeuerdeu* seu *Hassagh* vocatam” – is megerősítheti azt a feltevést, hogy a két név denotátuma ugyanaz. A 19. századi térképek is erdős területként mutatják a két falu határát, ezeken a *Fekete-hegy* (MKFT., HKFT.) és a *Ravazdi-erdő*, *Hárum-Tarjányi-erdő* nevek szerepelnek (Kataszteri térképek, 1856). Egy 1931-es térképen a *Ravazdi erdő* név áll (Gy. 2: 638). A mai névgyűjtésben Ravaszd nyugati, Kajár felé eső határrészén is szerepel egy *Hárság-vőgy* nevű völgyként, illetve erdőként jelölt terület (GyMSM.). A *Hásság* tehát valószínűleg egy nagyobb kiterjedésű erdő, mely Kajártól északkeletre Ravaszdig (esetleg Tarjánig) húzódik, a Bakonybéli összeírásban pedig határpontként ennek a Kajárhoz közel eső része, kezdete említődik.

A Kajár és Ravaszd határában lévő erdő nevének írásformái a rövid mássalhangzós (1234: *Hasag*, DHA. 247), a hosszú mássalhangzós (1086: *Hassag*, DHA. 1: 251; 1086/1456: *Hassag*, DHA. 259) és az elhasonult alakra (1093 k.: *Hashag*, Gy. 2: 621) is mutatnak példát. A vizsgált oklevélbeli név olvasata valószínűleg: [χásság].

A *Hásság* a *hárs* fanév -gy képzős származéka. Az alapnyelvi eredetű szó eredetibb alakja a korai adatok alapján *has*, *hàs*, *hàs* lehetett (TESz., MSzFE.). A -s intervokális helyzetbe kerülve geminálódhatott ss-sé (l. 1086: *Hassag*, DHA. 251; 1359: *Hassagh*, OklSz., 1420: *hassagudur*, OklSz.); illetve a hosszú mássalhangzó bizonyos nyelvjárásokban elhasonulással sh-vá (l. +1058/1300//1403: *Hashag*, KMHSz. 1. *Hásság*; 1093 k.: *Hashag*, Gy. 2: 621; 1223: *Hashat*, OklSz.; 1254/1324: *Hashag*, OklSz.; 1346: *Hashagh*, OklSz.) vagy rs-sé válhatott (l. *hárs*) (TESz.). Az elnevezés a -gy helynévképzővel jött létre (a képző részletesebb tárgyalását l. a *Füze*gy szócikkében). Ez a képző D. BARTHA KATALIN szerint „legelevenebb növényi alapszóból alkotott helynevekben”, funkciója a valamivel való ellátottság kifejezése (1958: 104). Az elemzett helynévben a képző -ággy formában szerepel (l. még *Szilággy*, *Nyárággy*), a hosszú -á D. BARTHA szerint a képzőhöz tapadt nyílt tövéghangzó megnyúlásának az eredménye (i. h.). E névnél is felmerülhetne az a kérdés, hogy a név képzéssel alakult-e vagy összetétellel az *ügy* ~ *igy* ~ *égy* 'folyó, patak' földrajzi köznévvvel: ám szemantikai okból (a név denotátuma erdő), és alaki szempontból is (-ággy végződés) minden valószínűséggel elvethető a végződés földrajzi köznévvé. A képzéssel való keletkezést támogatja az is, hogy a *hárs* fanév a -gy képzőn kívül más szinonim képzőkkel is hozott létre helyneveket az ómagyar korban: 1. a -d, -t képzővel: *Hashat* (OklSz.), *Hasad* (D. BARTHA 1958: 105); 2. a -ny képzővel: *Harsan* (Gy. 2:

71, FNESz.). A névadási motivációja: a terület növényzetét hársfák alkotják, vö. *Almágy*, *Nyárágy*, *Szilágy*, *Száldobágy* stb. (FNESz.). A *Hásságy* névre az ómagyar korból az itt tárgyalt erdőnéven kívül főleg településnévi példákat találunk, ezek metonimikusan alakulhattak: *Hásságy* Baranya megyei település (KMHSz. 1: 124, *Hásságy*), *Harság* a mai Kelet-Szlovákiában, *Hásság* Erdélyben, *Somogyhárság* és *Zalaháshág* Somogy és Zala megyében találhatók (FNESz.).

8. Potu [föld(je)]. A Kajár határában említett szántóföld a határleírás irányát követve a Hásságytól valószínűleg délre, a falutól pedig keletre-délkeletre helyezkedhetett el. Itt ma a Kajárpéccel határos Sokorópátka település található. Elképzelhetőnek tartom, hogy a település *Potu* [föld(je)] helyén alakult, és esetleg a nevük is összefügg: a határleírásból is úgy tűnik, hogy Kajár keleti határa a Sokoró nyugati és középső vonulata közötti völgyben húzódott, tehát éppen ott, ahol később Pátka falut említik. Esetleg ez éppen a Potu birtokában lévő területekből jöhetett létre. GYÖRFFY szerint Pátka birtokról az első adat 1258-ból való (1258/1352/1436: *Potka*, *Patka*; Gy. 2: 615), ekkor adományozták a zsámbéki monostornak, később a pannonthalmi apátság birtokaként említik (1323/1332: *Patka*; uo.). Az itt olvasható határleírásában az is szerepel, hogy a béli monostor falujával (Kajárral) északnyugat felé határos (Gy. 2: 615). Később elpusztult, majd újrateremtett falu. A katonai felmérések térképein Kajártól keletre egy *Pusztá Patka* nevű hely, attól délre *Patka* ~ *Pátka* település jelenik meg (EKFT., MKFT., HKFT.), a kataszteri térképen (1856) *Pusztá* és *Pátka*. A két hely azonosságának némiképpen ellentmond, hogy az 1086-os oklevél későbbi másolataiban is szerepel a szántóföld (amelyekben pedig a határjárást is ellenőrizhették). Tehát elképzelhetőnek látszik, hogy két különböző személy neve szolgálhatott a névadás alapjál, ám ezzel együtt az is, hogy az alapul szolgáló *Potu* – *Potka* ~ *Patka* személynevek összefüggését éppen a családi összetartozás magyarázza (ami a személynévadásban egyáltalán nem volt ritka).

A név különböző írásformákban szerepel a Szent László-féle összeírás 1456-os átírásában (ad agrum *Potu*, DHA. 259), az 1234-es Kajárnál történt határigazítást tartalmazó oklevélben (ad agrum *Poth*, DHA. 247) és egy 1457-es V. László király általi interpolátumban (de agro *Pathe*, DHA. 257). Az 1234-es okirat itt is eltér az 1086-os alaktól (akárcsak a *Balog* [...] és a *Hásságy* stb. adatoknál is): itt a személynév végén hiányzik a tövéghangzó (szemben az 1456-os átírással). Az 1457-es szövényben a többelseji magánhangzó nyíltabbá válását tapasztaljuk, a szövégi -é talán birtokjel.

Az ÁSzt. a *Potu*, *Potuh* címszó alatt közli az 1086-os adatot (650). Tövéghangzós alakra a BÖ.-beli az egyetlen biztos példa a TA.-belin kívül (*putu uueieze*). A *Pot*, *Poth*, *Poth*, *Poht* címszó alatt szerepel sok más mellett az 1234-es adat, az adatok nagy száma azt mutatja, hogy gyakori személynév volt az Árpád-korban (648–649). A szomszédos Tarjánban 1237–40-ben *Pot* nevű csikós él (Gy. 2: 637). Egy *Path* személynévi adat van az ÁSzt.-ben egy hamis oklevélből, erdőnévben a *Path* címszó alatt: +1092/+1274: ibidem est silva *Path* nomine (616). A személynév eredetével BÁRCZI GÉZA a TA.-ban szereplő *putu uueieze* szórvány kapcsán foglalkozott: megfontolta a korábbi szöfejtési kísérleteket (MELICH német és PAIS török származtatását), de egyiket sem találta elég meggyőzőnek, végül ismeretlen eredetűnek mondja a nevet (1951: 23–24). FEHÉRTÓI KATALIN – elsősorban MELICH nyomán – a német mellett a szláv eredeztetést is elképzelhetőnek tartotta (2006: 165). Idetartozónak véli a *Potu*, *Puth*, *Putá*, *Putus* személyneveket is. A személynév német etimológiáját a Veszprém megyei *Patvására* településnév előtagjának eredetével próbálta

alátámasztani, a szláv eredet bizonyítására pedig különböző szláv személynévi példákat hozott. Végül arra jutott, hogy „a német eredetű *Pot* és a szláv eredetű *Put* hangzásban és írásban keveredett”, és nem indokolt a nevet egyértelműen idegen eredetűnek tartani (i. h.). A FNESz. (ném. R. *Potho*, FNESz. *Felsőpaty*) és BÉNYEI-PETHŐ (1998: 26) a személynévből alakult településnevek névfejtése kapcsán a személynév német eredetét fogadják el. HOFFMANN ISTVÁN BÁRCZI GÉZÁÉHOZ hasonló, ám FEHÉRTÓINÁL óvatosabb véleményt fogalmazott meg a TA. szórványának az elemzése kapcsán (2010: 90). Véleménye szerint a szó rövidsége miatt, illetve amiatt, hogy a személynévi etimológiák esetében még a helynévieknél is körültekintőbben kell eljárunk, nem foglalhatunk állást a *putu* etimológiájával kapcsolatosan. A névnek a magyarban meglévő hangalaki és írásbeli változatossága is inkább HOFFMANN óvatosságra intó véleményét támasztja alá. Az mindenestre látszik az adatokból, hogy a személynév csak a két 11. századi oklevélben – a TA.-ban és a BÖ.-ben – fordul elő tövéghangzóval (*putu* és *Potu*). A későbbi alakokban a zárt magánhangzósok mellett megjelennek az *o*-t tartalmazók, majd – a FEHÉRTÓI által idesorolt neveket kiegészítve – az *a*-t tartalmazók is (+1092/+1274: silva *Path*, ÁSznt.616; 1457: de agro *Pathe*, DHA. 257), ugyanis az 1457-es adat minden bizonnyal az 1086-os ager *Potu* folytatása. Ám ez a nyíltabbá válási tendencia számlájára is írható, nem feltétlenül a német és szláv alakok keveredésével magyarázható (l. 1292: *Puthwasara* [ÁSznt. 658] > 1296: *Potuasara* [ÁSznt. 649]; 1086: ad agrum *Potu* [DHA. 251] > 1457: de agro *Pathe* [DHA. 257]). Valószínűleg ehhez a személynévhez tartozik a BÖ. egy másik adata is, méghozzá a Koppány határleírásában található határjel megnevezése (az ÁSznt. utalócímzszavai is emellett foglalnak állást): ad statum *Puti* (DHA. 250). Esetleg összefügg a közeli *Pátka* településnévvel (l. fent is). A *Pátka* nevű település(ek) etimológiájáról a FNESz. azt írja, hogy pusztaszemélynévből keletkeztek magyar névadással (FNESz. *Pátka*). Magának a személynévnek az etimológiájáról pedig azt tartja, hogy *-ka* képzős származéka egy ómagyar személynévnek, melynek alapjául német név szolgálhatott (FNESz. *Felsőpaty*). BÉNYEI-PETHŐ – a FNESz.-re hivatkozva – azt írják, hogy *Pátka* és a vármegye északi részén található *Patos* ~ *Patas* településnevek is az ómagyar *Pot* személynév képzős változatából jöttek létre, és a név a település birtokosára utal (1998: 25, 55). A *Pátka* létrejötte *-ka* helynévképzővel való bővüléssel kronológiai és nyelvföldrajzi okok miatt nem tűnik valószínűnek (vö. TÓTH 2008: 125–126). (Viszont az ÁSznt. sem közöl *Potka* ~ *Patka* személynévet!)

A név egy- vagy kétrészségének, azaz a magyar földrajzi köznév meglétének vagy hiányának az eldöntése ebben az esetben is problematikus. A *Balog* [...] névhez hasonlóan szólnak érvek mellette és ellene is. Kétrészség esetén a latinul szereplő földrajzi köznév (*ager*) a magyar megfelelőnek a fordítása. A HA. 2. ezt is egyrészes névként közli (80). Figyelemreméltó még esetleg a következő helynévi analógia: +1092/+1274: ibidem est silva *Path* nomine (ÁSznt. 616). Itt a *nomine* szó egyértelművé teszi, hogy a név egyrészes. Amennyiben a szántóföld megnevezése csupán a személynévvel történt, a név metonimikusan keletkezett a 'a terület birtokosa' → 'a terület' jelentésátvitellel. Az elnevezés a terület birtokosára utal.

9. Füzegety. A név vízfolyást jelöl, mely a Koroncó nevű településnél folyik a Marcalba. A 18. században Kajárpécnél, illetve az attól északra eső falvaknál (Felpécnél, Szemerénél, Koroncónál) *Bakony folyas* ~ *Bakony folias* ~ *Bakoni folias* néven említik, Kajárpéctől délre, Nagydémnél szintén (EKFT.). Az 1856-i kataszteri térképen Kajárpéc-

től Koroncóig *Bakony ér*; Nagydémnél viszont már *Bornát ere*. Mai neve Kajárpécnél *Bakony-ér* (GyMSMFN.); délebbre, Bakonytamásinál *Bornát*, *Bornát-fojó*, *Bornát ér* (VeMFN.). Tehát a *Füzege* névre a 15. századból még van adat, később a tárgyalt településen *Bakony-folyás*, majd *Bakony-ér*. Illetve a vízfolyás neve szakaszonként más, ez a víznevek körében gyakori jelenség (ezt nevezi a szakirodalom szakasznévnek), ezt e patak esetében is tapasztaljuk. A *Füzege* nevet több más vízfolyás is viselte az Árpád-korban. A TA.-ban szereplő *Füzege* a Somogy megyei Koppány falu melletti vízfolyás (1055: *fizeg* ~ *fjzeg*, HOFFMANN 2010: 101), az ÁrpOkI.-ben a BÖ.-beli *Füzege*-et tévesen azonosítják ezzel (112). Győr vármegyében található még egy *Füzege*, mely a megyét kelet felől határolja (1332: *Fyzyg*, Gy. 2: 565).

Az 1234-es kajári határrendezést tartalmazó oklevélben és egy 1457-es V. László által kiadott oklevélben *Fyzege* írásmóddal szerepel, az utóbbiban *fluvius*-ként említve (1234: ad portum *Fyzege*, DHA. 247; 1457: ad portum fluvii *Fyzege*, DHA. 257).

Növénynévi lexemához kapcsolódva gyakori helynévképző formáns a -gy, így jött létre a *Füzege* név is a *fűz* alapszóból, vö. pl. *Egereg*, *Diógy*, *Kórógy*, *Nádágy*, *Nyárágy* (GYÖRFFY 2011: 115). A *Füzege* nevet HOFFMANN tárgyalta legutóbb a TA. azonos vízneve kapcsán (2010: 102). A -gy képző megítélése a szakirodalomban némileg vitatott, sokáig a -d képző alternánsának tartották. A kérdést összefoglalóan legutóbb BÉNYEI ÁGNES tárgyalta: több szempont (eredet, hangtani viselkedés, időbeli elterjedtség) figyelembevételével azt állapította meg, hogy „a -gy a -d-től független szuffixum” (2012: 70). A másik probléma bizonyos -gy végződésű helynevekkel kapcsolatosan az, hogy azok nem képzéssel, hanem összetétellel jöttek volna létre a régi *ügy* ~ *igy* ’folyó, patak’ jelentésű szóval, ám ennek a keletkezési módnak BÉNYEI szerint kevesebb a valószínűsége (2012: 70–71). HOFFMANN a TA.-beli *Füzege* név tárgyalása kapcsán szintén ezt állapítja meg: meggyőző érve e névnek a -gy képzős nevek körébe való tökéletes beilleszkedése; másik érve, hogy ritkák az *ügy* ~ *igy* utótagú összetételek, illetve bizonytalan a nyelvföldrajzi helyzetük (2010: 102). (i. h.). A névadásban megjelenő motiváció – a víznek valamely növényhez való viszonya – gyakori funkcionális-szemantikai kategória a vízneveknél (l. GYÖRFFY 2011: 57–58).

10. Árok és Besenyő-tarló. A BÖ. két latin helymegjelölése esetén – az 1234-es Kajárnál történő határigazítást tartalmazó oklevélben szereplő magyar megfelelők alapján – feltételezhetjük, hogy a latin köznevek mögött esetleg magyar helynév rejtőzik.

Az 1086-os oklevél *Füzege* réve és a besenyők rétje között a közút mentén említ latinul egy árkot („per quam vadit ad *munimentum*”, DHA. 251), melyet az 1234-es oklevél magyarul nevez meg („per vias vadit ad *aruch*, inde per *aruch* et per viam publicam vadit ad septemtrionem”, PRT. 8: 283). Az *árok* szónak földrajzi köznévként többféle jelentése van, jelölhet természetes (domborzati) alakulatot (’gödör’, ’völgy’, ’folyómeder’, ’vízmosság’, ’kisebb patak’) és ember által alkotott helyet is (’vízlevezető csatorna’, ’sáncárok’) (TESz., FKnT. 80). A szó oklevélbeli jelentése nem határozható meg pontosan, ahogyan az sem állítható teljes bizonyossággal, hogy tulajdonnévként értelmezhető-e (ezzel kapcsolatban l. a TA. *aruk* szórványával kapcsolatos megállapításokat; BÁRCZI 1951: 65; HOFFMANN 2010: 64–65). Tulajdonnévi értéke mellett két érv szólhat: 1. az 1234-es oklevél latin szövegében a magyar nyelvi elem bármiféle külön szerkezet nélkül szerepel, ráadásul mindkét esetben; 2. az oklevél egészére nem jellemző a magyar földrajzi köznevek használata a birtok határainak leírása során, a latinoké viszont igen (vö. HOFFMANN 2010: 54).

A szó helynévi volta külső tényezőkkel sajnos nem erősíthető meg a helyre vonatkozó későbbi adatok hiányában.

Az 1086-os oklevél latin nyelvű *rus Bessenorum* helyneve valószínűleg Kajár határának nyugati végét jelölte Szerecseny irányában (Gy. 2: 604). Az elnevezés a latin név mellett magyarul is megjelenik – *Besenyő-tarló* formában, megnevezőszós szerkezetben – egy 1234-es oklevélben: „a quibus vertitur ad *rus Bissenorum*, quod vulgo dicitur *Beseneuthorlou*” (DHA. 247). HOFFMANN szerint ezen helyfajta jelölésére nem jellemző a latin névhasználat (2004: 22). Mindenesetre a szerkezet áttetsző etimológiájú, ez tehát nem akadályozhatta a név latinra való fordítását. Az 1234-ben már magyarul is szereplő név kapcsán GYÖRFFY úgy fogalmaz, hogy az „1234-re már helynévvé vált” (Gy. 2: 635). HOFFMANN szerint azonban „a latin formák alkalmazását nem a név megszilárdulatlan-sága befolyásolta ... elsősorban, hanem sokkal inkább a nevet tartalmazó dokumentum jellege” (2004: 31). A BÖ. 1086-ban íródott I. részében 69 magyar helynév található, emellett kb. 24 latin (pl. *ad lupinum montem*, *ad rus monachi*) vagy részben latin (pl. *ad sepulchrum Welen*) helymegjelölés. Bár valószínűleg nem tekinthető ezeknek mindegyike tulajdonnévnek, mégis meglehetősen magas ez az arány. A helyfajtaikat tekintve a latin vagy részben latin nevek nagyobb része mikronév, településnév mindössze öt van. Ez alapján azt mondhatjuk, hogyha általában nem is jellemző a mikroneveknek a latinra való fordítása, ebben az oklevélben azonban a *rus Bessenorum* példája mégsem egyedülálló: ez részben magyarázható az oklevél koraiságával, részben magának az oklevél írójának a gyakorlatával. HOFFMANN is utal arra, hogy a legkorábbi oklevelekben gyakoribb a latin névhasználat (2004: 15). Bármely név szövegbe illesztését megelőzi magának a névnek a kiválasztása. SZENTGYÖRGYI több névválasztási eljárást különít el (2014: 87–91). A *rus Bessenorum* esetében ezek közül valószínűleg a név latinosításával állunk szemben, azaz az oklevélíró a magyarban meglévő tulajdonnevet fordította le latinra. A latinosított nevek közös jellemzője, hogy alkalmi használatúak, a hivatali írásbeliségben léteznek. A fentiekkel együtt is elképzelhető, hogy a Bakonybéli összeírás a kajári határral szomszédos területeket egyszerűen csak körülírással mint a besenyők mezejét, réjtjét említi csupán, nem feltétlenül kell tehát névfordításra gondolni.

Győr vármegyében több helyen telepítettek le besenyőket a 11. század közepén – így Árpás, Tét, Szerecseny, Baráti és Kulcsod falvakban – ennek a helynévadásban is több nyoma maradt (Gy. 2: 567). A Balkánról beköltöző mohamedán besenyőket a környezetük vallásukról *szaracénoknak*, *szerecseneknek* is nevezte, erről tanúskodik a Kajártól nyugatra létesült *Szerecseny* település neve is (1304: *Zerechen*, Gy. 2: 634). GYÖRFFY *Szerecseny* két legkorábbi adataként az 1086-os és az 1234-es ’besenyők réjtjé’-t említi, tehát feltételezése szerint a besenyők itteni telepéből alakulhatott a falu (Gy. 2: 634).

A *besenyő* népnév hely- és személynévként egyaránt előfordul az ómagyar korban. RÁCZ ANITA korai források alapján azt állapítja meg, hogy a magyar helynevek létrehozásában szereplő 22 népnév közül 2 kivételével mindnek volt személynévi használata is (2008: 232). *Besenyő* személynév az oklevél II. részében is található, méghozzá a Vas megyei Sár birtokon élő egyik lovasnak ez a neve, 1086/12. e.: *Beseneu* (DHA. 1: 254). Az ÁSzt. is több *Besenyő* és *Besenyődi* személynévet közöl – e vidékről is –, ezek között mikronevek is vannak (1221: *Besenengumulc*, 1229: *Beseneumal*; ÁSzt. 120), bár nem biztos, hogy ezek mindegyike valóban személynév. A *besenyő* népnév helynévként is igen gyakori: RÁCZ ANITA a népnévi településneveket tárgyaló könyvében 54 olyan

régi településnevet sorol föl, amelyekben a szó alapalakban vált település nevévé (2011). Népnévi helynevek többnyire olyan helyeken jöttek létre, ahol a népcsoportok mintegy „szigetként” voltak jelen – nem pedig ott, ahol nagyobb tömbben éltek –, ugyanis éppen a magyarok közé való ékelődésük, a tőlük való nyelvi-etnikai különbségük teremtett alapot a névadásra – írja RÁCZ ANITA a névtípus kapcsán (2008: 231). Népnemeknek mikronevekben való előfordulását nem vizsgálja. A magyar helynévrendszer legrégebbi rétegéhez tartoznak ezek a nevek. Olykor azonban nehéz eldönteni, hogy egy-egy helynév az ott lakó népről vagy a nép nevét viselő birtokosról kapta-e a nevét. A BÖ.-ben szereplő *rus Bessenorum*, illetve az 1234-es *Beseneuthorlou* mikronevek esetében a névadás motivációja valószínűleg a besenyő etnikumnak a területen való jelenléte, ezt a történettudomány azon megállapításával is alá lehet támasztani, hogy a nép a falu határában a 11. század közepén megjelent (Gy. 2: 634). Kevéssé valószínű, hogy a helynév személynévből másodlagosan keletkezett volna, legalábbis nincs okunk ezt feltételezni (az ugyanezen a területen lévő később említett *Szerecseny* településnévvel kapcsolatban azonban a népnévi eredet mellett felmerült a személynévi is, vö. Gy. 2: 634; BÉNYEI-PETHŐ 1998).

Kulcsszók: Bakonybéli összeírás, történeti helynevek, oklevél, határleírás

Hivatkozott irodalom

- ÁrpOkl. = *Árpád-kori oklevelek 1001–1196*. Főszerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Balassi Kiadó, Budapest, 1997.
- ÁSzt. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár 1000–1301*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- BÉNYEI ÁGNES – PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3., 5. MTA, Budapest, 1890–1913.
- CsnSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.
- D. BARTHA KATALIN 1958. *A magyar szóképzés története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- DHA. = *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*. 1. Ab anno 1000 usque ad annum 1196. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- EKFT. = *Az első katonai felmérés. 1763–1787*. <http://mapire.eu/hu/map/firstsurvey> (2017. 01. 20.)
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1903. *A bakonybéli apátság Árpád-kori oklevelei*. Stephaneum, Budapest.
- FEHÉRTÓI KATALIN 2006. Az 1055. évi Tihanyi Alapítólevél személy- és helyneveinek eredetéről. *Névtani Értesítő* 28: 161–171.
- FINÁLY HENRIK 1884. *A latin nyelv szótára*. Franklin Társulat, Budapest.
- FKnT. = BÁBA BARBARA – NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2014.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

- Gy. 2. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- GyMSMFN. = *Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. 2. A Győri járás.* Közzétette ÁBRAHÁM IMRE – UNTI MÁRIA. Szerk. UNTI MÁRIA – VARGA JÓZSEFNÉ. Nyugat-magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Kar, Győr, 2009.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* A Magyar Névtudományi Kiadványai 20. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HA. 2. = *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA. 2. *Doboka–Győr vármegye.* A Magyar Névtudományi Kiadványai 3. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen, 1999.
- HKFT. = *A harmadik katonai felmérés. 1869–1889.* http://mapire.eu/hu/map/hkf_75e (2017. 01. 20.)
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 9–63.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Kataszteri térképek = *Kataszteri térképek. 19. század.* <http://mapire.eu/hu/map/cadastral> (2017. 01. 20.)
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350.* 1–. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. A Magyar Névtudományi Kiadványai 10. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen, 2005–.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOCÁN BÉLA 2009. A folyóvíznevek típusai és változásai Ugocsa vármegye ó- és középmagyar kori névanyagában. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4: 115–131.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás.* A Magyar Névtudományi Kiadványai 34. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- LIPSZKY, Mappa = LIPSZKY, JOANNES, *Mappa generalis regni Hungariae.* Pesthini, 1806.
- MKFT. = *A második katonai felmérés. 1806–1869.* <http://mapire.eu/hu/map/secondsurvey> (2017. 01. 20.)
- MNA. = *Magyar Névtudományi Elektronikus Adatbázis.* mna.unideb.hu (2017. 01. 20.)
- MSzFE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár* 1–3. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1981.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- OkISz. = Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz. Gyűjt. SZAMOTA ISTVÁN. Szótárrá szerk. ZOLNAI GYULA. Hornyánszky, Budapest, 1902–1906.
- PAIS DEZSŐ 1975. *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PRT. 8. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története 8. A bakonybéli apátság története (Az önállóság kora 1023–1548).* Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁC. Szent-István-Társulat, Budapest, 1903.
- RÁCZ ANITA 2008. Népnévi eredetű településneveink szerkezeti sajátosságairól, alaki változásairól. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Budapest. 230–240.
- SÖRÖS PONGRÁCZ 1903. = PRT. 8.
- SENYI GYÖRGY RUDOLF 2014. *A tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástudományja.* A Magyar Névtudományi Kiadványai 14. Debrecen.

- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VeMFN. = *Veszprém megye földrajzi nevei. 2. A Pápai járás.* Szerk. BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 171. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1987.
- ЭССЯ = *Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд.* Под ред. О. Н. Трубачева. 1–. Москва, 1974–. <http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=essja> (2017. 01. 20.)

Place names of the estate of Kajár in the Bakonybél Regestrum

The 1086 regestrum of the Benedictine monastery of Bakonybél is an early and important document containing scattered data of Hungarian: it contains 87 Hungarian place names and 136 names of persons. Nine of the Abbey estates have detailed descriptions of fields, too. The paper introduces the eleven place names occurring in the description of the estate of Kajár, in the southern part of Győr County. The structure of the presentation is as follows: localization of the exact places, varieties of the names in later sources, the origins of the names, their structure, their functional-semantic content, their common noun vs. proper noun character.

Keywords: Bakonybél Regestrum, historical place names, early document, description of fields.

PELCZÉDER KATALIN
Pannon Egyetem

Mely szláv nyelvből jött *zabrá*l szavunk?

A magyar nyelv szláv jövevényszavainak kutatása során igen gyakran kénytelenek vagyunk megbékélni azzal a körülménnyel, hogy a szláv nyelvek ma is szembetűnő hasonlósága régebben még nagyobb volt, s emiatt az esetek zömében régi szláv jövevényszavaink átdadó nyelveként egyszerűen lehetetlen valamely konkrét szláv nyelvet megjelölni (vö. KNIEZSA 1942: 178). Régi szláv jövevényszavaink jelentős része ugyanis bármely mai szláv nyelv honfoglalás kori alakjából származhat, sőt pl. *bab*, *bába*, *dajka*, *déd*, *ikra*, *mák*, *patak*, *rák*, *széna*, *szita* szavaink szláv előképe nemcsak akkor, hanem még ma is nagyjából ugyanúgy hangzik az összes környező szláv nyelvben. A honfoglalást követő első évszázadokban jelentősebb mennyiségű írott nyelvemlék hiányában a nyelvészeti kritériumokat filológiaiak sem tudják pótolni. Joggal hihetnők azonban, hogy amint közeledünk a szövegekkel, szótárakkal bőségesen dokumentált modern nyelvek korához, nem okozhat már gondot egy-egy újabb szláv jövevényszó eredetének a pontosabb meghatározása, mert ha több szláv nyelvben meglévő szavak esetében hangtani és/vagy jelentéstani megkülönböztető jegyek gyakran nem állnak is rendelkezésünkre, a szótörténet rávilágíthat arra a nyelvi közegre, amelyben az átvétel történt, s ezáltal az átdadó nyelv is megállapíthatóvá válik.

A helyzet azonban még 20. századi szláv jövevényszavaink esetében sem mindig egyszerű, különösen, ha szóbeli kölcsönzésről van szó. Ilyen például *zabrá*l '(lopva v. rabolva) szerez; fosztogat' (ÉKsz.² 1490) szavunk, amelyet NYOMÁRKAY ISTVÁN (2013: